

frida

Vojna mojej slovenskej starej mamy

Jedinečné svedectvo
o krutých časoch
nacizmu

Ljndeni

Nina F. Grünfeld

Frida

Vyšlo aj v tlačovej podobe

Objednať môžete na
www.lindeni.sk
www.albatrosmedia.sk

Ljndeni

Nina F. Grünfeld
Frida – e-kniha

Copyright © Albatros Media a. s., 2021

Všetky práva vyhradené.
Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť rozširovaná
bez písomného súhlasu majiteľov práv.

ALBATROS MEDIA

Frida

Nina F. Grünfeld

frida

Vojna mojeje
slovenskeje
stareje mamy

Ljndeni

Táto publikácia bola vydaná s finančnou podporou NORLA.

Mojej mame a všetkým našim matkám.

Obsah

Predslov	11
Ako Frida prišla na svet	15
Dedina Lelesz	26
Nová demokracia	32
Špionážna aféra	40
Tehotná	50
Pôrod	55
Sťahovanie sa	74
Čierne smútočné pásy	96
Pád Československa	100
Vyhostenie	115
Späť v Bratislave	126
V mikve	135
Otoman	141
Nový rok	152
Námestie Hlinkovej gardy	159
Súd	164
Užhorod	179
Trondheim	192
Pád Maďarska	200
Auschwitz	215
Otrokyňa	231
Posledná vojnová zima	253
Mittwerda	269

Mier	274
Svadobná cesta	276
Zoznamy	284
Doslov	288
Stopy a vedľajšie stopy	294
Poďakovanie	300
Zoznam fotografií a ilustrácií	302
Zdroje	305
Archívy	324
Literatúra	326

Predslov

Po prvýkrát sa moja stará mama Frida objavila v policajných záznamoch na jar roku 1931. Stalo sa to, keď spravodajská služba mesta Košice na juhovýchode vtedajšieho Československa spísala správu, ktorú označila ako „tajnú“, o miestnych aktivitách spojených so špionážou. Správu podpísali, opečiatkovali a vytvorili kópie, ktoré preposlali na policajné riaditeľstvá vo všetkých centrálnych mestách v celej krajine: v Prahe, Bratislave, Brne, Opave a Užhorode. Ďalej ju poslali na ministerstvo obrany, vojenské riaditeľstvo a štátnu vojenskú políciu. Inými slovami, spravodajská polícia túto záležitosť musela brať vážne.

Ako sa ukázalo, táto správa z Košíc bola len jedným z mnohých dokumentov, ktoré sa týkali Fridy Grünfeldovej. Keď som s mapovaním života a osudu mojej starej mamy začala, našla som stopy po nej a kúsok jej príbehu v archívoch po celom bývalom Československu. Vtedy už bol môj otec Berthold, Fridin syn, desať rokov po smrti. Väčšinu toho, čo už teraz o Fride viem, sa on nikdy nedozvedel, napríklad to, že na tom policajnom výsluchu v roku 1931 bol dokonca prítomný. Ako malé embryo ležal vo Fridinej maternici, hneď pod jej bijúcim srdcom. Frida vtedy tiež nevedela, čo sa pohybuje vo vnútri jej tela, ani aké skúšky ju čakajú.

Odkedy si pamätám, vždy som rozmýšľala, kto je moja stará mama. Detská zvedavosť a otázky o tom, ako vyzerala,

či sa na ňu podobám, kto sme a odkiaľ pochádzame, sa v ranej dospelosti zmenili na túžbu zistiť viac. Chcela som tie fragmentárne spomienky, ktoré o nej mal môj otec, poskladať do rozumných súvislostí. Z toho úplného mála, čo si pamätal a o čo bol ochotný sa podeliť, som vycítila nešťastie a utrpenie. Vedel, v akom štáte sa narodil, že mu Frida dala meno a potom sa ho vzdala. Vedel tiež, že je Žid. To bolo všetko.

Moja osobná motivácia sa nakoniec pretavila do umeleckého vyjadrenia. Príbeh môjho otca sa stal základom pre tri filmy a jednu knihu, ale k Fride som ešte vždy nebola bližšie.

Po páde železnej opony bolo jasné, že som neprenikla dosť hlboko do archívov. S pribúdajúcimi rokmi sa dali archívy v bývalých krajinách východného bloku čoraz jednoduchšie prehľadávať a archívy zasa mohli návštevníkom ponúknuť viac svojho materiálu. Neskôr sa zbierky aj zdigitalizovali a sprístupnili na internete, takže som mohla hľadať tiež tam.

Pátranie po Fride malo vlastnú chronológiu. Moje objavy sa neudiali v takom poradí, v akom sa odohral jej život, čo občas spôsobilo zmätky. Inokedy som sa zase nechala zvieŕť na nesprávnu stopu, ale čím viac informácií som našla, tým viac som sa jej približovala. Pretože hľadanie prinášalo výsledky. Kúsky skladačky pribúdali jeden po druhom a s každým, ktorý zapadol na správne miesto, som čoraz dychtivejšie chcela vidieť celý obrázok. Stala sa z toho posadnutosť. Hádanka o živote mojej starej mamy Fridy sa musela vyriešiť. Uvedomila som si, že keď pochopím ju, pochopím aj samu seba, privilégiá, ktoré využívam, a ako málo stačí, aby sa všetko zmenilo.

Ale prečo sa polícia tak zaujímala o moju starú mamu? Čo také spravila a čo sa s ňou po tom výsluchu v Košiciach stalo? Aký veľký vplyv majú na život človeka vonkajšie okolnosti a prečo sa vzdala svojho dieťaťa?

Viackrát mi už napadlo, že Fridin príbeh by možno mal zostať utajený. Že môj otec konal správne, keď to málo, čo si z detstva v Bratislave pamätal, držal v tajnosti a že by jeho matka jednoducho mala odpočívať v pokoji. Dramatická história strednej Európy, ktorej boli Frida a Berthold súčasťou, snáď musela mať aj nejaké svetlé body. Medzi všetkou tou námahou azda musela existovať nádej a občas aj smiech a radosť? Hľadala som akékoľvek známky života a záznamy, možno dokonca fotografiu, ktorá by mi ukázala, že minulosť bola aj dobrá. Keď sa hľadanie blížilo ku koncu, objavila som niečo také neuveriteľné, až ma to presvedčilo, že mám Fridino požehnanie porozprávať svetu všetko, čo viem.

Ako Frida prišla na svet

Slovenská dedina Lelesz (*dnes obec Leles; maďarský ekvivalent sa používal do vzniku Československa, pozn. red.*) bola akurát taká veľká, aby bociany zo svojho hniezda na vrchu kláštornej veže dovideli na jej začiatok aj koniec. Pod kláštorným kopcom ležali jeden vedľa druhého úzke murované domčeky. Každý mal vlastnú ovocnú a zeleninovú záhradu, vlastnú studňu a vlastný plot. Pomedzi domčeky viedli úzke štrkové cestičky, v strede dediny stál kostol aj synagóga

Lelesz 1917

a dedinou sa tiahla agátová aleja. Pri pohľade zhora sa nedalo zistiť, ktoré domčeky obývajú kresťania a ktoré židia. Cigánov bolo však ľahké rozpoznať. Tí bývali na okraji dediny, na hranici s rozsiahlymi poľami, ktoré sa každé leto menili na žiarivé more žltých slnečníc.

Obyvatelia Leleszu boli na svoje bociany hrdí. Nie všetky dediny v kraji mali také šťastie, že u nich tieto veľké vtáky letovali, keď sa každý rok vracali domov zo zimného pobytu v Afrike. Dedina bez bocianieho hniezda by sa snáď ani za poriadnu dedinu nemala počítať. Bolo to, akoby sa v ich prítomnosti nachádzalo akési požehnanie. Ako keby spolu s bocianmi prichádzal akýsi príslub zlepšenia a mierumilovného spolunažívania, pretože prinášali jar a leto, a vďaka nim pristávali malé bábätká bezpečne, keď padali dole komínom, tak ako Frida vo štvrtok 3. septembra roku 1908.

Frida sa narodila do pobožnej židovskej rodiny Grünfeldovcov. Fridina matka Hani už pred ňou porodila osem detí, a tak vedela, čo ju čaká, ale keďže sa už blížila k štyridsiatke, jej telo začínalo byť unavené. Už dlhšie ju trápili vracajúce sa bolesti hlavy a kíbov. Našťastie pri nej bola pôrodná baba Anna Reskóová a pomáhala jej tak ako pri niekoľkých predošlých pôrodoch. Anna pochádzala z miestnej kresťanskej rodiny, kde sa ženy celé generácie stávali pôrodnými babami. Bolo bežné pokračovať v stopách svojho otca alebo matky. Fridin otec Moric bol obuvník tak ako jeho otec.

Moric pravdepodobne nebol pri tom, keď sa Frida narodila. Muži bývali pri pôrode málokedy. Miesto toho

mohol byť vo svojej obuvníckej dielni, aby mu prešiel čas, alebo mohol ísť do synagógy a pomodliť sa jednu z troch denných modlitieb. V takom prípade sa k Bohu modlil, aby bolo dieťa zdravé a aby to bol chlapec. Dievčatko nikdy nemohlo úplne nahradiť chlapca v kultúre, kde muži začínali každé ráno ďakovaním Bohu, že sa nenarodili ako žena. V osudnom roku 1900 navyše Hani a Moric stratili dvoch malých synov, Henricha a Davida Móra, ktorí mali len tri a jeden a pol roka. Malé deti ľahko podľahli epidémiám, ktoré z času na čas vyčíňali.

Keby to bol chlapec, stretol by sa v ôsmy deň svojho života s Leopoldom Weiszom. Leopold nielenže zodpovedal za jeden z dedinských hostincov, ale bol aj miestnym *mohelom*, teda vykonával obriezky. Obrad *brit mila* uňho už podstúpili všetci predošlí synovia Hani a Morica.

V tých časoch bol neustálou témou rozhovorov v Lesze súdoby jazykový spor medzi tými obyvateľmi, ktorých materinskou rečou bola maďarčina, a tými, ktorí rozprávali po slovensky. Keďže dedina bola súčasťou rakúsko-uhorskej dvojmonarchie, hovorilo sa tam viacerými jazykmi. Pri sčítaní ľudu v roku 1910 uviedlo až 99,7 percenta obyvateľstva, že ich rodným jazykom je maďarčina, ale v uliciach a hostincoch bolo počuť aj slovenčinu, nemčinu, rusínčinu či jidiš. Tento jazykový konflikt vtedy pretrvával už celé generácie, ale nabral na sile rok pred Fridiným narodením, keď sa odohrala neslávne známa černovská tragédia.

Rozruch v Černovej zapríčinili nezhody ohľadom vysvätenia nového kostola. Miestni obyvatelia chceli, aby

bol pri otváracjej ceremónii prítomný mladý nacionalistický kňaz Andrej Hlinka, ktorý sám z Černej pochádzal. Hlinka však upadol do nemilosti svojho maďarského biskupa Sándora Párvyho. Za proslovenské agitácie ho z pozície kňaza suspendovali a odsúdili na dva roky väzenia. Keď si miestni obyvatelia želali, aby sa s vysvätením kostola počkalo, kým Hlinku oslobodia, biskup zakročil. Na vysvätenie poslal kňazov sympatizujúcich s maďarskými myšlienkami. Výsledkom tejto provokácie bolo pätnásť zabitých ľudí a mnoho ďalších zranených.

Táto udalosť vzbudila tak národnú, ako aj medzinárodnú pozornosť. Mnohí politici, ktorí bojovali za práva národov v rámci monarchie, sa na nej pokúsili ideologicky kapitalizovať. Samotnému Hlinkovi sa podarilo vďaka tejto kampani vzbudiť obrovské sympatie v rámci celej monarchie.

Tak teda vyzerala spoločnosť v dobe, keď sa Frida narodila, pri poslednom vydýchnutí Rakúsko-uhorského cisárstva. Niekoľko storočí centrálnej vlády z Viedne a Budapešti stálo proti dospievajúcim miestnym silám. Ale Frida zatiaľ ležala v bezpečí v kolíske, kde ju ukladali mama a otec, tri staršie sestry a traja starší bratia. Ten najstarší bol takmer o dvadsať rokov starší než ona. Fridini rodičia mohli vlastne byť jej prarodičmi a jej najstarší brat Salomon jej otcom. Tak to chodilo v chudobných rodinách bohatých na deti. Generácie sa posúvali a medzi súrodencami sa vytvárali starostlivé vzťahy podobné tým medzi rodičmi a deťmi. Pre nízke príjmy a bývanie v stiesnených podmienkach sa

výhľady na iný život nejavili nádejne. Mnohí mladí sa rozhodli emigrovať.

V roku 1910, keď mala Frida dva roky, opustila rodinu jej sestra Mari a spolu so susedkou Szeren Herschkovicsovou odcestovala do Ameriky. Mari mala sedemnásť, Szeren šestnásť. Z Leleszu odcestovali do Antverp, kde nastúpili na palubu lode *MS Finland*. V pondelok 25. júla loď doplávala k Ellis Island. Na nejaký čas ich ubytoval Hanin brat, strýko David Schwarz, na ulici Broadway 575 v Brooklyne.

O štyri roky neskôr, keď mala Frida už šesť, odcestoval aj jej brat Jozef. Ako devätnásťročný sa vyplavil z Brém na lodi *George Washington*. Rodnú krajinu opustil akurát včas, aby sa vyhol narukovaniu do prvej svetovej vojny.

Na rozdiel od toho, keď rodinu opustila sestra Mari, bola vtedy Frida už dosť stará na to, aby chápala, čo to znamená, keď niekto odcestuje a už sa nevráti. Bola schopná vnímať príbehy o tom, ako Jozef spolu so stovkami ďalších Európanov, z ktorých mnohí boli chudobní Židia, nastúpil na palubu lode, ktorá ich prepravila cez Atlantický oceán v ústrety novej, otvorenej budúcnosti v Amerike. Práve tento oceán si dva roky predtým, v roku 1912, pri najznámejšom stroskotaní všetkých čias vyžiadal takmer 1 500 ľudských životov. *Titanic* bol vtedy tým najdrahším, najluxusnejším dopravným prostriedkom. Bola to loď, ktorá údajne nemohla stroskotať, ale už na prvej plavbe narazila do ľadovca a klesla na dno oceánu temného ako noc. O tejto udalosti informovali na titulných stranách veľkými nadpismi noviny po celom svete. Zanechala šok

vo všetkých, nielen v ľuďoch, ktorí snívali o ceste do Ameriky. Fridina o šesť rokov staršia sestra Regina túžila nasledovať svoju veľkú sestru Mari a znovu sa s ňou stretnúť v New Yorku, ale po stroskotaní *Titanicu* si na preplávanie oceánu nedovolila ani pomyslieť.

Amerika zastávala v histórii rodiny Grünfeldovcov dôležité miesto. Dve najstaršie deti neemigrovali a neubytovali sa u strýka Davida v Brooklyne ako jediné. Hani a Moric sa dvadsať rokov pred nimi tiež usadili na Lower East Side, keď mali ešte len jedno dieťa, prvorodeného syna Salomona. Z neznámych dôvodov sa Hani a Moric rozhodli po troch rokoch vrátiť do Európy. Možno bol zrazu život v novom svete príliš ťažký, možno sa im cnelo po domovine. Možno mali doma niekoho, kto ich potreboval.

Hani a Moric však neodcestovali naspäť ako jediní. 30 percent ľudí, ktorí vtedy emigrovali do USA, sa po niekoľkých rokoch rozhodlo vrátiť. Nie všetkým sa splnil americký sen. Mnohí si uvedomili, že nie sú stvorení na život riadený hodinami, šéfmi a odborníkmi. Jednoducho sa modernému svetu nedokázali prispôbiť. Ale vrátiť sa domov bolo drahé. Väčšina ľudí, ktorí si už raz na cestu do Ameriky našetrili a potom si uvedomili, že musia znova začať šetriť na cestu domov, to už viackrát nespravila. Keď niekto odcestoval, zvyčajne odišiel nadobro.

Strýko David tam napriek všetkému zotrval. Už v roku 1884 sa ako šestnásťročný usadil na Lower East Side, štvrti plnej Židov. Čoskoro nato sa oženil s Kate, ktorá taktiež emigrovala z maďarskej časti Rakúsko-Uhorska. David zabezpečil sebe, manželke, aj

svojim deťom Louisovi a Annie dobrý život vďaka tomu, že si založil obchod s cigarami.

To, že sa David svojho času rozhodol emigrovať, mohlo mať viacero dôvodov. Jedným z nich bola možno chudoba a obmedzený prístup k vzdelaniu. Ďalším mohli byť vyhrážky, že ho nasilu naverbujú do cisárneho vojska. Možno chcel jednoducho odísť od despotickeho otca, od predvídateľnosti, jednotvárnosti a zlých vzťahov v Lelesze.

V päťdesiatych rokoch 20. storočia, keď bol Berthold dvadsiatnik, tak o ceste do Ameriky tiež rozprával. Práve tam sa nachádzajú všetky dobré univerzity a udiali sa tam všetky významné objavy. Tam po vojne žili všetci hrdinovia a práve tam zamierili mnohí Židia. Ale Berthold sa už sťahoval veľakrát predtým a predstava ďalšieho odchodu sa mu nepozdávala. Keby vedel, že má v USA príbuzných, možno by sa mu to javilo inak, ale on o tom nevedel. Celkovo toho vedel o rodine Grünfeldovcov, o Fride aj svojom vlastnom pôvode veľmi málo.

V roku 1957, keď mal Berthold 25 rokov, skontaktoval sa s registrom obyvateľov v Bratislave. Toto mesto bolo po niekoľko storočí podriadené centrálnej vláde z Viedne a Budapešti. Po nemecky bolo známe pod menom Pressburg a v maďarčine sa nazývalo Pozsony. Bertholdovým cieľom bolo získať dokumentáciu o identite svojich rodičov. On sám nemal potuchy, ako sa volali, ani odkiaľ pochádzali. Vedel jedine to, že jeho rodina je židovská. To si dokázal vyvodiť, keďže ho ako dieťa v roku 1939, krátko po vypuknutí druhej svetovej vojny, poslali do Nórska a neskôr ho umiestnili do židovského detského domova v Osle.

Berthold študoval medicínu a peňazí mal málo. Priatelia zo židovskej komunity mu poradili, že môže nemecký štát požiadať o náhradu za stratu rodičov a detstva. V tejto ži-

dovskej obci v Osle stretol Berthold viacerých ľudí s podobným príbehom, ako mal on sám: utečenci z kontinentu bez domova. Niektorí zostali v Nórsku, iní cestovali ďalej, do USA, Izraela alebo Južnej Ameriky. Všetci potrebovali pomoc tak ako Berthold.

Advokát Alex H. Koritz, ktorý sídlil v kanceláriách na ulici Tollbodgaten 4 v centre Osla, mal s podobnými záležitosťami skúsenosti. Najprv museli konečne nájsť odpoveď na otázku, kto Berthold v skutočnosti je. Západonemecké úrady odmietali spracovať akúkoľvek žiadosť predtým, než sa zmapovala identita a osud rodičov. To, že s nimi Berthold nikdy nebol v styku, sa podľa úradov záležitosti netýkalo. Keďže vedel, že do Nórska prišiel z Bratislavy, poslal list do slovenského registra obyvateľov. Na konci roku dostal odpoveď. V liste so slovenským nadpisom *Rodný list* sa o matke písalo: *Matka: Friderika Grünfeldová*. To bolo všetko. V stĺpčeku pre otca nestálo nič. Len prázdna kolónka.

Týmto začala rozsiahla výmena listov s nemeckými úradmi. Žiadosť o náhradu mu niekoľkokrát zamietli z dôvodu nedostatočných dôkazov o osude rodičov počas vojny a po jej skončení. To vzbudilo v židovskej komunite v Osle pohoršenie. Ako im teda mali vysvetliť, že ich obrali o všetok majetok a niekoľko rokov života? Ako mali dokázať, že ich milovaných zabili v plynových komorách a kto z nich zomrel ako prvý, keďže to ovplyvňovalo poradie dedičstva? Nemali práve samotní Nemci predložiť dokumentáciu svojich zločinov? Bremeno zháňania dôkazov bolo postavené na hlavu. Obete museli svoje straty zdokumentovať sami.

Advokát Koritz sa nevzdal. Dvanásť rokov pomáhal Bertholdovi odvolávať sa proti zamietnutiam nemeckých úradov.

Berthold nemohol dokázať, že jeho rodičia sú mŕtvi, ale dalo sa predpokladať, že zahynuli pri veľkom vyhladzovaní Židov, ktoré si vyžiadalo viac ako šesť miliónov životov: deti, ženy aj mužov. V júni 1969 Bertholdovi konečne schválili kompenzáciu. Medzičasom už dokončil štúdium, oženil sa s Gunhild a stal sa otcom troch detí. Ako náhradu za stratené detstvo a budúcnosť dostal ako 37-ročný 14 815,45 nórskeho korún, dosť na to, aby pre seba a rodinu kúpil nový, žiarivo červený Volkswagen Typu 1 – povestného chrobáka. Auto najlepšej značky, ktoré paradoxne vyvinuli v časech najväčšej slávy nacistického Nemecka.

Boj s nemeckými úradmi bol pre Bertholda psychicky náročný. Nielenže trval veľmi dlho, ale prebudil tiež staré, bolestivé spomienky z nepokojného a dramatického det-

Thomas, Gunhild s Leom na kolenách, Nina a Berthold, 1969

stva. Berthold predtým dúfal, že sa mu dostane odpovede na to, kto jeho rodičia boli a odkiaľ pochádzali, ale jediné, čo našiel, bolo krstné meno svojej matky. Ako spomienka na celé detstvo to nebolo veľa, ale bolo to aspoň niečo. Keď som sa narodila ja, dal mi stredné meno Frederikke.

Keď sa celá vec s kompenzáciou uzavrela a Bertholdovi sa dostalo zadostučinenia, rozhodol sa za minulosťou nakresliť hrubú čiaru. Spravil všetko, čo mohol. Muselo mu to stačiť. Navyše mu matné spomienky z doby pred odchodom z Bratislavy naznačovali, aby to celé nechal pochované. S mladou manželkou po boku a tromi malými deťmi na zadnom sedadle sa Berthold vo volkswagene vrhol na cesty v šesťdesiatych rokoch čerstvo vyasfaltované. Vojne bol koniec, raz a navždy, v každom prípade aspoň preňho.

Jeho záujem o históriu aj napriek tomu nezmizol. Keď nečítal odbornú medicínsku literatúru pre prácu na Univerzite v Osle, prišli na rad biografie a historické diela o Európe a veľkých svetových vojnách, o veľmociach, ich vodcoch a osude Židov. V tomto vesmíre pátral, či už vedomky alebo nie, po svojom vlastnom príbehu.

Dedina Lelesz

Rodina Grünfeldovcov bola jednou zo štyridsiaticich židovských domácností v Lelesze. Tých dovedna dvesto židov stačilo na vytvorenie náboženského spoločenstva. Fridina rodina bola, tak ako väčšina ostatných, tradične ortodoxná. Dodržiavali sabat aj všetky sviatky a jedli *košer*. Tvrdo pracovali a snažili sa zachovať mier a znášať sa so svojimi nežidovskými susedmi. Práve nedostatok mierumilovného spolunažívania predsa zavinil, že predkovia leleszkých židov museli pred niekoľkými storočiami z bývalého Veľkopoľska a cárskoho Ruska ujsť pred prenasledovaním a vyhladzovaním.

Pred prvou svetovou vojnou patrila Lelesz k maďarskej časti dvojmonarchie a názov dediny sa písal so z. Medzi židmi bola oblasť známa ako Oberland. Tento nemecko-jidiš výraz prezrádzal dve veci: že túto časť Slovenska považovali za hornú časť Uhorska a že bežne každý deň nerozprávali ani po maďarsky, ani po slovensky. Vonku na ulici, keď sa Frida hrala s deťmi od susedov, hovorila maďarsky, ale medzi štyrmi stenami domova rozprávala v jazyku jidiš, ktorý je zmesou nemčiny a starohebrejčiny. Matku a otca nazývala *mamele* a *tate*. Ju oslovovali *Fridele* – malá Frida.

Takmer 85 percent z dvetisíc obyvateľov Leleszu bolo rímskokatolíckeho vierovyznania a 10 percent židia.

Ostatní boli protestanti a hlásili sa k odvetviam luteránskeho alebo kalvínskeho učenia. Táto dedina bola inými slovami rôznorodá a vcelku rovnostárska. Nebolo tam veľa majetných ľudí, ale ani mnoho veľmi chudobných. Bohatstvo reprezentoval kláštor. Najchudobnejší boli Cigáni, ktorí žili spolu so sliepkami a ošípanými v jednoduchých chatrčiach s hlinenou podlahou. Tých takmer tristo Cigánov nikdy ani nezapočítali do sčítania ľudu, ktoré prebiehalo od začiatku 20. storočia. Neboli súčasťou oficiálneho Leleszu. Napriek tomu boli široko-ďaleko známi vďaka trom veciam: tehlám, košíkom a hudbe. Keď v stredoveku tento silný kláštor rozširovali, všetky tehly vyrobili práve Cigáni. Medzi ľuďmi sa tradovalo, že práve vďaka ich snahe prežil kláštor pustošenie a cenné gotické maľby ešte vždy zdobia jeho útroby.

Na nosenie tehal boli potrebné silné koše. Tie vyrábali cigánske ženy. Sedávali na zemi pri stene domu a plietli koše z pevného kukuričného šúpolia z kláštorných polí. Aby boli koše odolné, natierali ich slnečnicovým olejom, preto žiarili ako slnko, keď zapadá za horizont. Napokon bol po týchto košoch dopyt aj mimo Leleszu, ale pre nedostatočné vedomosti v čítaní a písaní nebola väčšina Cigánov schopná viesť obchod. Práve preto vyrástlo obchodné spoločenstvo pozostávajúce poväčšine zo židov. Nakúpili tehly aj košíky a predávali ich ďalej. Cigáni za to na oplátku dostali peniaze, za ktoré mohli nakupovať iný tovar.

Židovské náboženské praktiky v Lelesze boli tradičné, ale nijaké extrémne, ako mnohí vnímali chasidské ob-

rodenecké hnutie. So sektárskym chasidizmom, ktorý sa od 18. storočia rozšíril v pobaltskej oblasti, Poľsku a oblastiach ďaleko na východe, mali židia z Leleszu máločo dočinenia. V zakarpatských mestách Užhorod a Berehovo, niekoľko kilometrov odtiaľ, sedeli židovskí muži v početných *ješivách*, náboženských vzdelávacích inštitúciách, kde sa ponárali do zbierky spisov Talmudu. Mali na sebe *štrejmely*, veľké, okrúhle kožušínové klobúky inšpirované kozáckou módou z 18. storočia, lokne z vlasov zvané *pajesy* a dlhé kaftany s pleteným opaskom, ktorý označoval rozdelenie čistej časti tela od tej nečistej. Takto sedeli celé dni a noci a modlili sa. V hojdavom pohybe nad svätými spismi prebiehal večný výklad textov. Vďaka diskusiám, ktorých sa zúčastňovali, sa z nich stávali sčítaní rabíni a tlmočníci zákonov, aby tak mohli ostatným veriacim dávať dobré rady, ale sotva z nich boli skúsení remeselníci s možlmi a tvrdou kožou na hánkach.

Podobne ako s chasidizmom sa židia v Lelesze rozchádzali tiež s neológou, teda s moderným reformovaným judaizmom, ktorý sa rozvinul v západnej časti uhorskej veľmoci. Spolu so zrýchlením priemyselného a technologického vývoja v 19. storočí sa na vlnu modernizácie vrhlo aj mnoho židov. V nádeji, že dosiahnu zvýšenie svojho životného štandardu, rovnocennosť a lepšie príležitosti sa presťahovali do miest a zmenili svoje náboženské praktiky. Synagógy postavené v tom čase boli často veľké a kopírovali kresťanské kostoly, mali po stranách lavice, v strede uličku a otvorené poschodie. Predtým bývali synagógy väčšinou malé, radšej nesmeli postavené za nejakou inou budovou alebo

na zadnom dvore, aby neprítahovali pozornosť a hnev. Ale cieľom neológie ako takej bolo ukázať väčšinovej spoločnosti, že mestskí židia sú prispôsobiví.

Cisár František Jozef I. prišiel po svojom nástupe na trón v roku 1848 s niekoľkými reformami, ktoré práva židov posilnili. Nielenže im umožnili vstúpiť do obchodného spoločenstva, ale povolili im tiež prístup na univerzity, kde mohli zložiť akademické záverečné skúšky. V armáde mali možnosť postupu a kariéry. Hovorí sa, že František Jozef I. raz ako mladý vládca dohliadal na vojenský sprievod. Keď tam uvidel obyčajného vojaka s hrudou plnou naleštených medailí, údajne vyriekol: „Prečo ten muž nie je dôstojníkom?“

„Volá sa Abraham Schwarzer, je to žid,“ odpovedal veliteľ.

„V rakúskom vojsku neexistujú židia, len vojaci. Tí, čo si to zaslúžia, bývajú povýšení. Dajte mu hodnosť dôstojníka,“ rozkázal vraj František Jozef I.

Keď František Jozef I. ako osemnásťročný nastúpil na trón, bývalo vo Viedni asi dvetisíc židov. O štyridsať rokov neskôr pred utláčaním a chudobou na ukrajinských stepiach a v malých zakarpatských mestečkách ušlo stotisíc nových židovských obyvateľov. Ale židia v Lelesze odolávali. Isteže sa niektorí odsťahovali do miest, alebo dokonca do Ameriky, ale iní zasa pribudli a zachovávali podiel židovských obyvateľov v tejto dedine na desiatich percentách. Preto boli schopní vytvoriť *minion*, zoskupenie aspoň desiatich mužov, ktorí mohli usporadúvať bohoslužby. Dochádzal k nim jeden *šóchet*, ktorý sa staral o porážku zvierat, aby bolo každý týždeň pred sabatom jedlo posvätené. Mali tiež

vlastný chrám a školu pre deti. So starým, ctihodným kláštrom, ktorý zaobstarával pracovné miesta, úrodnými záhradami, vďaka ktorým boli obyvatelia s jedlom takmer sebestační, a s cigánskym obyvateľstvom, ktoré hralo do tanca, bol život v Lelesze príjemný. Deti chodili do jednej verejnej školy a hrali sa v záhradách ostatných detí. Dvakrát za rok sa konal ples: jesenný ples na oslavu úrody a novoročný, kde si navzájom želali úrodný a pokojný nový rok. Katolíci, židia a protestanti sa ich zúčastňovali bok po boku. Zdalo sa, že v tejto dedine bude mier trvať večne, až do roku 1914, keď Frida začala chodiť do školy.

Päťročná školská dochádzka bola povinná pre všetkých, chlapcov aj dievčatá, a Frida sa mala naučiť čítať a písať. Ale v tých časoch vládol nepokoj. 28. júna 1914 korunného princa a arcivojvodu Rakúsko-Uhorska Františka Ferdinanda zastrelili v Sarajeve. To rozpútalo nezhody. O mesiac nato už bola prvá svetová vojna v plnom prúde. V priebehu nasledujúcich piatich rokov sa malo mobilizovať viac ako sedemdesiat miliónov vojakov. Fridin starší brat Jozef sa s trojtýždňovou rezervou doplavil na územie USA, a tak unikol, ale najstaršieho brata Salomona v roku 1916 naverbovali ako pešiaka do 65. uhorského regimentu. Po dvoch rokoch v zákopoch si privodil ochorenie pľúc, s ktorým ho poslali na liečenie do nemocnice v Uhorsku. Na jar v roku 1918 ho v správe uviedli ako vyliečeného a 11. júna sa vrátil domov do Leleszu. Vtedy už mal tridsať rokov, zranenie z vojny a nemal manželku. Na manželský trh bol pristarý, a tak jeho výhľady do budúcnosti neboli najsvetlejšie.

Pol roka po tom, čo Salomon doslúžil, v pondelok 11. novembra 1918 o 11:00 konečne nastal mier. Vo vojne zahynulo desať miliónov vojakov a sedem miliónov civilistov. Poznačila všetky rodiny v Lelesze. Tá mierumilovná krajinka s rozsiahlymi kukuričnými poľami stratila svoju nevinnosť. Slnečnice zadupali kopytá koní jazdeckých plukov, čižmy vojakov a kolesá kanónov. V blate ležali hnijúce telá mladých mužov. Mocná dvojmonarchia bola minulosťou a rakúske a maďarské územia sa zmenšili na zlomok svojej predošlej veľkosti. S novým usporiadaním hraníc bol zrazu Lelesz súčasťou úplne nového štátu, s novými zákonmi a novou rečou. Svet zo včera zmizol a ten nový svet patrilo Fride.

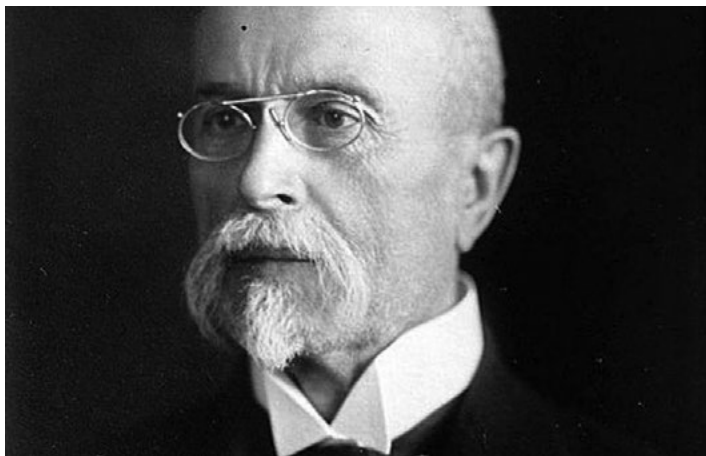
Nová demokracia

„Vážený pán prezident, dovoľte mi, aby som Vám vyjadril svoju hlbokú vďačnosť za uznanie našej armády, národnej rady a celého nášho národa,“ napísal v liste prezidentovi USA Woodrowovi Wilsonovi 11. septembra 1918 Tomáš Garrigue Masaryk.

Masaryk bol progresívny politik, ktorého už dvakrát predtým zvolili do rakúskeho parlamentu zvaného Reichsrat a ktorý už od začiatku prvej svetovej vojny usilovne pracoval na tom, aby Čechy, Morava a Slovensko spojili sily a založili spoločný štát. Len málo ľudí chápalo tak dobre ako on, aké dôležité je pre svoje politické projekty získať medzinárodnú podporu. Preto, keď sa prvá svetová vojna chýlila do poslednej fázy, strávil Masaryk šesť mesiacov v USA. Tam prezentoval ideu o štáte založenom na slovanskej únii. Predošlú jar získal podporu na deklarovanie únie, a tam aj prvýkrát zverejnili názov Česko-Slovensko so spojovníkom. Po troch stretnutiach s prezidentom Wilsonom vyhlásil Masaryk samostatnosť Česko-Slovenska, a to z americkej pôdy.

V roku 1919 spísali podmienky na založenie Česko-Slovenska v Saintgermainskej zmluve. Tá stanovila, že Čechy, Morava a rakúske Sliezske sa stanú súčasťou tohto nového stredoeurópskeho štátu. Versailleská

zmluva doplnila, že Nemecko mu má prenechať oblasť Hlučínska. Ďalej sa o rok neskôr podpísala Trianonská zmluva, v dôsledku ktorej prišlo Maďarsko o 70 percent svojho územia a Slovensko a Podkarpatská Rus sa oficiálne spojili do Československa. Masaryk sa stal prvým prezidentom a napokon aj *otcom* národa.

Tomáš Garrigue Masaryk

Vznik tohto nového štátu bol zo začiatku pre Fridu a rodinu Grünfeldovcov dobrou správou. Spolu s ním prišli rovnaké práva pre všetkých nehladiac na náboženstvo a národné cítenie. Vďaka ústave neutrálnej k pohlaviu dostali ženy volebné právo a každý, kto žil na území štátu, mohol požiadať o občianstvo. Podmienkou bolo dokázať vernosť novému národu a naučiť sa úradný, československý jazyk. V názve Leleszu sa maďarské z na konci škrtlo. Odvtedy sa Fridino rodisko volalo Leles.

Vo väčšine škôl sa predtým vyučovalo v maďarčine. Po vzniku nového štátu namiesto starých učiteľov pricestovali noví, ktorí vyučovali po česky. Mnohí z nich pochádzali práve z Česka, nie zo Slovenska. Na Slovensku jednoducho nebolo dosť ľudí kompetentných na to, aby vzdelávali ďalšiu generáciu alebo tvorili štátnu správu. Preto väčšinu vedúcich pozícií v správe, polícii a na akademickej pôde obsadili Česi.

Obyvateľov Lelesu určite mnohé zmeny spoločnosti tej doby jednoducho obišli. Geografická a kultúrna priepasť medzi poľnohospodárskou spoločnosťou v Lelese a centrom priemyslu a moci v Prahe nemohla byť väčšia. Kým mladé dievčatá v Prahe naskakovali do električiek počas jazdy oblečené v šatách bez rukávov a so sukňami nad kolená, Frida a jej rovesníčky sotva niekedy vo svojom živote nejakú električku vôbec videli. Cestou do školy, oblečené v blúzkach s dlhým rukávom a dlhých sukniach, s pevnými vrkočmi po stranách hlavy, zakrytej šatkou, prechádzali okolo známych ľudí, ktorí šli pešo alebo na koni s károu, a zdravili ich „Dobré ráno!“, po maďarsky „*Jó reggelt!*“.

V školských laviciach sedávala Frida spolu s kresťanskými a židovskými deťmi. Cigánske deti k nim však nepatrili. Najviac však Frida aj tak prichádzala do styku s deťmi zo židovských rodín. Oplatilo sa sedieť vedľa jedného z mnohých detí chovateľa koní Sama Kleina, pretože nikto iný nemal toľko dobrých jablák ako oni.

Rodina Kleinovcov bývala na opačnej strane synagógy. Tam mali obrovskú záhradu s jablkami, ktoré chodili Frida s ostatnými deťmi po zotmení kradnúť.